
Сергій
Пролеєв

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ТА БЕЗПАМ'ЯТСТВО В КУЛЬТУРІ

Усі розуміють виняткову значущість пам'яті для нашого життя. Не випадково вже за часів античності пам'ять вважали основою мислення і особистості. Згадаймо, що саме Мнемозина — богиня пам'яті — була матір'ю всіх Муз. Однак що являє собою пам'ять не як суто психологічний, а як культурний феномен? Якою є її роль у конституюванні культурної реальності?

Чи можлива взагалі культура без пам'яті, яким є ефект пам'яті в культурі? Питання насправді величезне і неоднозначне, складне. На позір воно видається взагалі риторичним. Кожен скаже: звичайно, жодна культура без пам'яті неможлива. Понад те: сама культура і є у своєму засновку пам'яттю людства або конкретного суспільства. Цілком доречно вести мову не тільки про пам'ять у культурі, але й також про культуру *як* пам'ять. Все це начебто так.

Але не менш очевидними є практики стирання, нищення пам'яті в культурі. Чимало культур не могли б відтворюватися без ретельно культивованої здатності забувати, без репресій щодо пам'яті, без особливого структурування соціальної реальності, яке пригнічує спроможність пам'ятати. Всі ці процеси та механізми знаходять своє узагальнене вираження у проблематиці «політик пам'яті» в культурі. Однак про це трохи згодом.

Якщо відволіктися від тих чи тих колізій існування культурної пам'яті, то яким є загальне покликання пам'яті в культурі?

У контексті даного питання можна виокремити чотири основні культурні значення пам'яті.

По-перше, завдяки пам'яті уможливорюється культурний досвід. Будь-який сприйняття взагалі — перцепцію — вона перетворює на аперцепцію: сприйняття, опосередковане досвідом вже сприйнятого. Вона забезпечує тяглість та послідовність дій, примножуючи їхні потенціал та результативність. Без пам'яті людина була б приречена кожного разу починати із самого початку. Завдяки пам'яті людина, навіть починаючи, продовжує. Відтак, вона стає не лише чистою можливістю, а також і певною присутністю, змістово визначеним буттям.

По-друге, завдяки пам'яті існує смисловий горизонт життєдіяльності, її ідеальний план. Це оприявнюється вже на елементарному акті цілепокладання. Будуючи будинок, ми маємо тримати в думках його ідеальний план — образ майбутньої будови. Лишень у ньому, в цілісності плану набувають сенсу наші конкретні дії й безліч різноманітних предметів — цегла, цемент, черепиця, цвяхи тощо. І чим складніша ціль або проект, тим вагомішу роль відіграє пам'ять. Згадаймо хоча б «будівництво комунізму».

По-третє, пам'ять становить необхідну й універсальну умову будь-якого розуміння. Адже у процесі розуміння ми завжди співвідносимо конкретну річ, яку хочемо зрозуміти, з більш загальним смисловим цілим, котре утримуємо у пам'яті. Таким чином, розуміння будь-якого окремого явища ми здобуваємо завдяки вписуванню його в картину світу; кожне окреме слово ми розуміємо лише тому, що знаємо мову. І картини світу, і мова — це ті смислові всезагальності, чию присутність у свідомості забезпечує першою чергою пам'ять.

По-четверте, без пам'яті неможлива темпоральність людського буття. Час для людини існує настільки, наскільки вона пам'ятлива. За межами пам'яті є тільки один темпоральний модус існування — ніколи не минаюче «зараз». Тільки завдяки пам'яті відкриваються проєкції минулого, теперішнього і майбутнього. Причому всі три проєкції, не тільки минуле. Наведений вище приклад зі зведенням будинку ясно показує не меншу роль пам'яті для конституювання майбутнього: нею втримується і покладається будь-який проект.

Виокремлені значення пам'яті є універсальними, вони властиві будь-якій конкретній культурі. Однак різні суспільства пам'ятають по-різному. В цих відмінностях структури, механізму і спрямованості пам'яті вочевидь виявляє себе різниця культур. Звернімося до прикладу міфології. Тут пам'ять працює у структурі міфологічного часу, принципом якого є «вічне повернення» — тобто постійне відтворення у теперішньому вихідного «прачасу». Пам'ять тут працює як постійне розпізнавання у плінній дійсності віковичних міфологічних персонажів і подій.

Зовсім інакше виглядає пам'ять в есхатологічній перспективі, як-от у християнстві. Тут теперішнє дешифрується крізь призму священної історії, домінантою котрої є обітниця Другого Пришестя і Страшного Суду. Відповідно, пам'ять працює в режимі *очікування*. Вона розташовує людину в «останньому часі».

Те, як суспільства пам'ятають, залежить не тільки від загальної смислової структури культурної реальності, яка визначає їхню життєдіяльність. Не менше значення мають засоби та практики пам'яті, створені певною культурою. Тут також постає величезна тема, яка вимагає розглянути особливості пам'яті неписемних суспільств; потім ту революцію в пам'яті, яку знаменували винахід писемності та її технологічний розвиток — від ієрогліфів до алфавітів, стенографії та книжкового друкарства. І вже зовсім особливу ситуацію маємо сьогодні, в умовах так званого інформаційного суспільства.

Не будемо спинятися зараз на цій проблемі. Відзначу тільки, що збільшення потуги культурних практик і засобів пам'яті створює небезпечну ситуацію її занепаду, деградації. Не випадково автор концепції «місць пам'яті» П'єр Нора пов'язує їх особливу значущість саме з руйнацією пам'яті внаслідок пришвидшення історії. «Численні місця пам'яті (*lieux de mémoire*), — каже він, — існують тому, що більше немає пам'яті соціальних груп».

Тут від загального сюжету пам'яті у культурі переходимо до теми культурних практик. Посутньо будь-яка культурна дія, поряд зі своїм буквальним сенсом і результатом, є також *акцією пам'яті*. Так є, оскільки в будь-якій дії явно або неявно реактуалізується (пригадується!) весь культурний горизонт. Так, вимовляючи будь-яку фразу, ми не тільки щось повідомляємо, але й — у тій самій дії — здійснюємо зусилля запам'ятовування мови, повторюємо мову, подовжуємо її досвід. Однак у цих випадках акції пам'яті мають неявний характер. Від них потрібно відрізнити ті культурні дії, сенс і мета яких полягають якраз у відтворенні і реактуалізації *пам'ятного*. Саме такі, свідомо спрямовані на пам'ять дії, є *акціями у вузькому сенсі цього слова*. В них пам'ятати становить їх мету і завдання.

Культура — це процес, і вона ж — особливий символічний простір. Відповідно до цього пам'ять також представлена подвійно: і процесуально — як акції пам'яті, і топографічно — як місця пам'яті.

Сенс місць пам'яті полягає не просто в тому, щоб зберегти у пам'яті те чи те. Вони утворюють особливий хронотоп. Ними не тільки минуле зберігається від забуття, а й утворюється *неминуше*. Неминуше є те, що стає в культурі зразком, прикладом, загальним правилом. Не те, що колись було, а те, *чому належить бути завжди*. Відтак, вочевиднюється роль пам'яті у творенні цінностей. Вона не лише забезпечує зв'язок із сущим, але є вагомим чинником конституювання належного.

Царина цінностей і загалом належного є простором невпинної суперечки та змагань. Через цей дискурс агону суспільства самовизначаються,

прокладають собі шляхи подальшого розвитку, здійснюють доленосні вибори. Тому пам'ять у своїй аксіологічній функції перетворюється на певну політику. Жодним чином ефект пам'яті у культурі не можна звести до репродуктивної функції. Як і що ми пам'ятаємо, такою є дійсність для нас. Від певної політики пам'яті залежить вигляд і зміст світу, в якому живе людина.

З цим сюжетом ми вступаємо у ще одну майже неосяжну проблематику, а саме проблематику політик пам'яті. Якщо в традиційному суспільстві пам'ять, по суті, була «одна на всіх» і слугувала загальній інтеграції суспільства, то за модерної доби маємо співіснування і полеміку різних пам'ятей у суспільстві. Інтегративна функція продовжує виконуватися пам'яттю, але тепер сама ця функція стає предметом ідейного і політичного змагання.

Сергій Пролєсв — доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, президент Українського філософського фонду.
